

СУБ'ЄКТНІСТЬ СТЕЙКХОЛДЕРІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ХАБІТУАЛІЗАЦІЇ

SUBJECTIVITY OF HIGHER EDUCATION STAKEHOLDERS: PROBLEMS OF HABITUALIZATION

У статті зазначено, що під час глибоких суспільних змін, спричинених воєнним станом, триває процес зміни відносин між особистістю, соціальними інститутами, суспільством і державою; з'являються нові і уточнюються зміст існуючих соціальних статусів, які підкреслюють ці трансформації. Наголошено, що на сучасному етапі розвитку суспільства видозмінюються не тільки соціальні структури, діячі (агенти), діяльність, дії, а й феномен повсякденного досвіду, механізми взаємодії соціальних суб'єктів. Особливу увагу в статті приділено статусу і ролі стейкхолдерів вищої освіти, соціальне призначення яких полягає у забезпеченні соціального контролю за діяльністю закладів освіти та консультуванні щодо можливих тенденцій розвитку як вищої освіти в цілому, так і кожного університету окремо. Поява певного соціального статусу, формування соціальних очікувань від зацікавлених сторін, наділення їх соціальними ролями актуалізує визначення ступеня суб'єктності стейкхолдерів в соціальній взаємодії. Саме тому метою статті визначено опис особливостей суб'єктності стейкхолдерів вищої освіти з точки зору хабітуалізації їх діяльності. В статті доведено, що хабітуалізація діяльності впливає на розподіл праці, розподіл ролей, сприяє виникненню інновацій. В науковому дискурсі простежуються декілька підходів до розуміння хабітуалізації. Акцентовано увагу на соціологічному, інституціональному й культурологічному підходах до вивчення хабітуалізації в освіті та стверджується, що хабітуалізація передуює будь-якій інституалізації. З'ясовано, що питання суб'єктності стейкхолдерів залишається полемічним. Стейкхолдер вищої освіти, безумовно, є носієм полісуб'єктності. Його існування й обов'язковість діяльності регламентовані низкою законодавчих актів. Між тим наявність формалізованих ролей й полісуб'єктність стейкхолдерів вищої освіти не забезпечує інституціональність цього соціального феномена, що, на наш погляд, пов'язано саме з недостатньо вираженою суб'єктністю стейкхолдерів відносно системи вищої освіти. У статті підкреслено, що наразі у вітчизняному освітньому просторі статус стейкхолдера вищої освіти має суєстивні характеристики.

Ключові слова: стейкхолдер, вища освіта, хабітуалізація, університет, соціальний статус.

The article states that during the profound social changes caused by martial law, the process of changing relations between the individual, social institutions, society and the state continues; new ones appear and the content of existing social statuses is clarified, which emphasize these transformations. It is emphasized that at the current stage of societal development, not only social structures, actors (agents), activities, and actions are changing, but also the phenomenon of everyday experience and the mechanisms of interaction among social subjects. Particular attention in the article is paid to the status and role of higher education stakeholders, whose social purpose lies in ensuring social control over the activities of educational institutions and providing consultation on possible development trends for higher education as a whole and for each university individually. The emergence of a specific social status, the formation of social expectations from interested parties, and the assignment of social roles to them actualize the determination of the degree of stakeholders' subjectivity in social interaction. Therefore, the aim of the article is defined as describing the features of higher education stakeholders' subjectivity from the perspective of the habituation of their activities. The article demonstrates that the habituation of activity influences the division of labor, the distribution of roles, and contributes to the emergence of innovations. Several approaches to understanding habituation are traced in the scientific discourse. Attention is focused on sociological, institutional, and cultural approaches to the study of habituation in education, and it is argued that habituation precedes any institutionalization. It is clarified that the issue of stakeholders' subjectivity remains polemical. A higher education stakeholder is undoubtedly a bearer of polysubjectivity. Their existence and the mandatory nature of their activities are regulated by a number of legislative acts. However, the presence of formalized roles and the polysubjectivity of higher education stakeholders do not ensure the institutionalization of this social phenomenon, which, in our view, is precisely due to the insufficiently expressed subjectivity of stakeholders in relation to the higher education system. The article underscores that currently, in the domestic educational space, the status of a higher education stakeholder has suggestive characteristics.

Key words: stakeholder, higher education, habitualization, university, social status.

УДК 316.74:37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.72.1.3>

Терещенко А.А.

аспірант кафедри соціології і публічного управління
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану, викликаного повномасштабним вторгненням РФ, триває процес зміни відносин між особистістю, соціальними інститутами, суспільством і державою. З'являються нові й уточнюються зміст існуючих соціальних статусів, які підкреслюють ці трансформації. Створюються глобальні інформаційні мережі, розробляються і впроваджуються в суспільне життя новітні технології й механізми

соціальної взаємодії. Все частіше в наукових дискусіях обговорюється тема безперервного потоку змін, який наповнений комунікаціями, технологічними досягненнями, транскультурними та політичними трансформаціями, різноманітними модернізаціями, що стимулює зміну як діяльності окремої людини, так і соціальних інститутів й суспільства загалом. В епоху, що характеризується загостренням різномірних

криз та вибуховим характером розвитку інформаційних технологій і засобів масової інформації, значення соціального суб'єкта трансформується. Видозмінюється не тільки соціальність цих соціальних суб'єктів, а й механізми їх взаємодії.

Поняття стейкхолдерів, яке стало предметом наукового дискурсу на початку 2000 років, передбачає їхню активну роль у забезпеченні соціального контролю за діяльністю закладів освіти й консультуванні щодо стратегічного розвитку як системи вищої освіти в цілому, так і кожного університету окремо. Проблематика залучення зацікавлених осіб (стейкхолдерів) до реалізації тих чи інших заходів в системі вищої освіти, особливо останнім часом, набула свого первинного розвитку у межах наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних вчених.

Поява певного соціального статусу, формування соціальних очікувань від нього, наділення його соціальними ролями актуалізує визначення ступеня суб'єктності носія в соціальній взаємодії, де під суб'єктністю розуміємо веберовське визначення властивості носія статусу виступати агентом дії та не тільки пристосовуватися до соціальних норм і стандартів, а й стимулювати соціальні форми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню проблематики місця та ролі стейкхолдерів у забезпеченні організаційного розвитку були присвячені роботи Б. Агле (B. Agle), С. Берман (S. Berman), Р. Ватсон (R. Watson), Л. Гарві (L. Harvey), Р. Філіпс (R. Philips), Л. Шиндлер (L. Schindler) та інших вчених.

В Україні протягом останніх трьох років спостерігається активізація наукових досліджень соціальної активності й діяльності стейкхолдерів вищої освіти представниками різних наукових напрямів. Зокрема, можна виділити роботи фахівців в галузі публічного управління С. А. Мороз, В. М. Мороз (особливості персоналізації та уточнення взаємозв'язку бенефіціарів та стейкхолдерів вищої освіти) [1]; в галузі менеджменту освіти, педагогіці О. Коваленко (операціоналізація ролі сучасних стейкхолдерів у роботі університету) [2], в соціології – І. Нечитайло, О. Борюшкіна, П. Назаркін (впровадження практик стейкхолдер-менеджменту як інструменту в діяльність вищої освіти) [3] та С. Дембіцька і О. Герасимчук (система цінностей як основа взаєморозуміння в роботі зі стейкхолдерами в ЗВО) [4]. Незважаючи на достатній рівень наукової уваги до проблематики участі стейкхолдерів у функціонуванні системи вищої освіти, окремі її питання все ще залишаються відкритими для подальших наукових пошуків. Актуальним залишається й питання соціологічного дослідження суб'єктності стейкхолдерів вищої освіти, особливостей їх діяльності, взаємодії з іншими суб'єктами управління системою вищої освіти, можливість впливати на діяльність окремих закладів вищої освіти в цілому.

Аналіз існуючих досліджень свідчить про значну увагу до питань залучення стейкхолдерів до функціонування системи вищої освіти. При цьому, найбільш уживаним в науковому й практичному дискурсі є визначення, що розглядає стейкхолдерів як зацікавлених сторін (якими можуть бути групи чи особи), які можуть впливати на досягнення цілей організації й внесок яких є важливим для успіху організації. Говорячи про внесок в організаційне життя, важливо розуміти ті різноманітні складові, які визначають пріоритети сучасної організації і вирізняють її від інших – напрями діяльності, ресурси, поширення інформації, способи і види споживання, міжособові та міжорганізаційні мережі, управління тощо, а також тенденції організаційних змін, що викликані новими конфігураціями організаційного простору та ринків як середовища їх функціонування [2].

Традиційно в соціологічному дискурсі вплив стейкхолдерів розглядається в межах структурно-функціонального підходу. У даній статті пропонується **розширити аналітичну перспективу шляхом застосування інституційного підходу** для висвітлення особливостей суб'єктності стейкхолдерів вищої освіти.

Мета статті – виявлення та опис особливостей суб'єктності стейкхолдерів закладів вищої освіти з точки зору хабітуалізації їхньої діяльності в контексті сучасних суспільних трансформацій.

Досягнення поставленої мети полягає в розв'язанні наступних завдань: розкрити сутність понять «стейкхолдер» та «хабітуалізація» в контексті вищої освіти; визначити **особливості суб'єктності стейкхолдерів вищої освіти** з позицій інституційного підходу; з'ясувати соціологічні контексти використання поняття «хабітуалізація» для аналізу діяльності стейкхолдерів закладів вищої освіти в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Плюралізація, поліфонія, релятивність дедалі більше визначають особливість як нашого соціокультурного буття, так і соціогуманітарного знання. Попри свої переваги для зрілих, самостійних культур, вони несуть небезпеку для межових, невідзначених та неоформлених типів. Сьогодні методологія дослідження трансформується в набір наративів, які наближають до розуміння складних соціальних процесів і явищ, серед яких й постає і сама система вищої освіти, і її стейкхолдери.

У сучасному світі вища освіта розглядається як складна соціальна система, яка функціонує завдяки взаємодії численних стейкхолдерів. У цьому контексті важливим аспектом є процес хабітуалізації, тобто закріплення певних соціальних практик і норм у поведінці стейкхолдерів, що визначає сталість та ефективність їхньої взаємодії у сфері освіти.

Хабітуалізація (від лат. *habitus* – звичка) – це процес закріплення певних дій, моделей поведінки та соціальних норм у свідомості індивідів та груп. П'єр Бурдьє визначав хабітус як систему диспози-

цій, які формуються під впливом соціального середовища та впливають на спосіб дії та мислення суб'єкта [5]. У сфері вищої освіти цей процес відіграє ключову роль у встановленні структурованих моделей взаємодії між стейкхолдерами. Хабітуалізація діяльності впливає на розподіл праці, розподіл ролей, сприяє виникненню інновацій.

В науковому дискурсі простежуються декілька підходів до розуміння хабітуалізації. Серед таких підходів – соціологічний, де хабітуалізація є механізмом, за допомогою якого соціальні структури відтворюються та закріплюються в суспільстві [6]. У контексті вищої освіти це означає формування спільних норм поведінки, що регулюють освітній процес та визначають ролі стейкхолдерів. Хабітус у цьому випадку виступає як структурний фактор, що задає межі поведінки учасників освітнього процесу та відтворює сталі соціальні практики.

Згідно з теорією інституціоналізму [7], хабітуалізація стейкхолдерів відбувається через прийняття формальних та неформальних правил, що регулюють функціонування освітніх установ. Це забезпечує стабільність системи та знижує рівень невизначеності у процесах управління та прийняття рішень. Інституційна теорія Скотта [8] також вказує на три рівні інституціонального впливу: регулятивний, нормативний та культурно-когнітивний, які сприяють закріпленню практик взаємодії стейкхолдерів у вищій освіті.

Також може бути застосовано і культурологічний підхід до вивчення хабітуалізації в освіті, в межах якого розглядаються норми, традиції та цінності, які передаються від покоління до покоління [9]. В освітніх системах різних країн спостерігаються унікальні підходи до навчального процесу, що визначаються історичними та соціокультурними особливостями суспільства. Наприклад, у західних країнах поширені моделі освіти, орієнтовані на індивідуалізм та критичне мислення, тоді як у східних суспільствах навчальний процес часто ґрунтується на колективізмі та авторитеті викладача.

П. Бергер і Т. Лукман вважають, що процеси «хабітуалізації» передують будь-якій інституціалізації, де під інституціалізацією розуміємо становлення нових соціальних інститутів у трьох аспектах:

- 1) процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і ритуалів);
- 2) створення організаційних структур, які відповідають за артикуляцію і порядок дотримання цих правил і становлять соціальну інфраструктуру інституціалізованої поведінки;
- 3) формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організаційних структур, що відбиває погодженість людей із цим інституціональним порядком» [10, с. 6].

«Хабітуалізація» – це процес, за допомогою якого будь-яку дію можна повторити в майбутньому в такий самий спосіб і доклавши тих самих

зусиль, що економить зусилля та надає певну передбачуваність соціальній взаємодії. У контексті стейкхолдерів вищої освіти хабітуалізація проявляється у формуванні стійких моделей їхньої поведінки у відносинах з університетами та іншими зацікавленими сторонами.

Як відомо, до стейкхолдерів вищої освіти відносяться внутрішні (здобувачі вищої освіти, науково-педагогічні і педагогічні працівники, органи управління, співробітники та інші актори) та зовнішні стейкхолдери (органи державного управління вищою освітою, законодавці, роботодавці, місцеві громади, громадськість загалом, ЗМІ, політики, акредитаційні агентства, професійні асоціації, міжнародна і вітчизняна академічна спільнота, абітурієнти, випускники, Міжнародні освітні організації та зарубіжні освітні провайдери та ін.).

Для здобувачів вищої освіти хабітуалізація проявляється через адаптацію до академічного середовища, засвоєння навчальних практик і правил комунікації. Це включає прийняття академічної доброчесності, відповідальності за власне навчання та участі у студентському самоврядуванні [11]. Здобувачі вищої освіти засвоюють певні норми академічної поведінки, участі в студентському самоврядуванні або комунікації з викладачами.

Для викладачів цей процес означає інтеграцію нових методик навчання, використання цифрових технологій та підхід до здобувачів вищої освіти як до партнерів у навчальному процесі [12].

Адміністрація закладів вищої освіти, своєю чергою, засвоює правила управління закладом освіти відповідно до міжнародних стандартів; розробляє рутинні процедури звітування перед органами державного управління або взаємодії з акредитаційними агентствами. Роботодавці звикають до взаємодії з університетами через програми дуальної освіти, стажування та співпрацю у дослідженнях [13]. Такі моделі закріплюються в економічному та соціальному контекстах, що сприяє більшій ефективності ринку праці.

Хабітуалізація сприяє розвитку практик громадянської участі «знизу», якщо немає конфлікту інтересів. З нашої точки зору, хабітуалізація діяльності стейкхолдерів вищої освіти відбувається дуже повільно. І хоча законодавча база процесів забезпечення якості вже розроблена, створено відповідні організаційні структури в системі Центральних органів виконавчої влади (Міністерство освіти і науки України, Державна служба якості освіти України), Національне агентство забезпечення якості вищої освіти, залишається недостатньо розвинутою система традицій й ритуалів, окрім залучання стейкхолдерів до обговорення освітніх програм. Може існують окремі випадки більш різноманітної взаємодії освітян й стейкхолдерів, але вони досить епізодичні. Не вдалось поки що удосконалити систему дій самих стейкхолдерів, урізноманітнити їх.

Залишається полемічним питання щодо суб'єктності зовнішніх стейкхолдерів. Варто відзначити,

що обговорення сутності суб'єктності, природи соціального суб'єкта та його ролі триває вже досить давно. Питання суб'єкта залишається актуальним протягом усієї історії майже всіх суспільних і гуманітарних наук, зокрема філософії, психології, соціології та інших. Суб'єкт відрізняється тим, що він виступає як система, що постійно саморозвивається, що знаходиться в процесі постійного формування. Можна сказати, що більшість теоретичних концепцій сучасної соціології ґрунтуються на аналізі трьох ключових компонентів: суспільної свідомості, діяльності (поведінки) та умов (економічних, соціальних, політичних, духовно-культурних), у яких вони розгортаються.

Попри те, що предметом соціології є соціальні відносини, структура, спільноти та інші аспекти [14], центральним поняттям усе ж залишається дія, людська діяльність у її особистісному, груповому та суспільному вимірах. Це підтверджує, що в соціології, як і в інших науках, поступово долаються уявлення про другорядну роль особистості в соціальному житті та світовій історії, а її суб'єктність дедалі більше розглядається як основа соціальності. Можна сказати, що суб'єктом є людина на найвищому рівні своєї діяльності, активності, цілісності (послідовності), самостійності та ін.

Як зазначає М. Бірюкова, «сучасний постмодерний, турбулентний світ дає основу говорити, що сьогодні виникає новий суб'єкт, тобто людина, яка практикує в епоху пізнього модерну, тобто діюча раціонально або спонтанно (обирає, купує, самоорганізує, споживає, проектує, організовує і т. ін.) в просторі невизначеності, нелінійності, підвищеного ризику, обмеження ресурсів, неоднозначності технологій досягнення мети і володіє, по суті справи, полісуб'єктністю» [15].

Стейкхолдер вищої освіти, безумовно, є носієм полісуб'єктності, адже він повинен здійснювати активну, успішну, фахову діяльність, мати уявлення про діяльність окремих освітніх програм, університетів як організацій й установ, вищої освіти в цілому; бажаними є управлінські компетенції, знання сучасного правового регулювання освітньої діяльності тощо. Його роль та обов'язки регламентовано низкою законодавчих актів, серед яких Закон України «Про вищу освіту» [16], Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти» [17], Наказ Міністерства освіти і науки України «Порядок проведення моніторингу якості освіти» [18], Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти [19] та інші. Між тим, наявність формалізованих ролей й полісуб'єктність стейкхолдерів вищої освіти не забезпечує інституціональність цього соціального феномена. І це пов'язано, на наш погляд, саме з невираженою суб'єктністю стейкхолдерів відносно вищої освіти.

Виходячи з гносеологічної позиції, яку відстоюють переважно філософи, в процесі об'єктив-

ної діяльності суб'єкт пізнає і перетворює об'єкт, а діяльність тут є необхідною умовою не тільки пізнання і перетворення об'єкта, але і протиставлення суб'єкта об'єкту. На наш погляд, у сучасному українському освітньому просторі статус стейкхолдера вищої освіти має сугестивні характеристики. Сугестія тут проявляється як ознака спілкування та взаємодії, що відбувається переважно через емоційну сферу, а не лише через свідомість та інтелект. Стейкхолдери вищої освіти, як сугестори, часто є пасіонарними й харизматичними особистостями, які схильні сприймати теоретичні та практичні проблеми вищої освіти й університетів емоційно, а не раціонально, але при цьому можуть консультувати, рецензувати та впливати на ключові процеси в галузі.

Крім позитивного ефекту дії сугестії слід зазначити і про її небезпечний вплив [20]. Сугестивний вплив стейкхолдерів у вищій освіті відіграє важливу роль у формуванні академічних цінностей, соціалізації студентів та підготовці майбутніх професіоналів. Дослідження цього феномена дозволяє розробити ефективні комунікативні стратегії для покращення освітнього середовища та підвищення його адаптивності до сучасних викликів.

Отже, актуальні проблеми в системі вищої освіти зумовлені процесами глобалізації та фундаментальними трансформаціями суспільного життя під впливом зовнішніх і внутрішніх сил, які модифікують його природу, визначають спрямованість і майбутнє. Відомий польський соціолог П. Штомпка (Президент *Міжнародної соціологічної асоціації* в 2002-2006 роках) підкреслює, що сьогодні можна стверджувати про парадигмальний зсув в соціології. В центрі уваги дослідників є не лише структура, діячі (агенти), діяльність, дія, а й світ повсякденного досвіду (події, практика) [21].

До теперішнього часу намітилося декілька стабілізуючих тенденцій, здатних визначити довгострокові перспективи соціологічної науки. Першою з таких тенденцій є зміщення пізнавальних акцентів від макро- до мікрорівня суспільного життя, що обумовлено процесами взаємопроникнення класичного, некласичного та постнекласичного типів знання, останні з яких приділяють більше уваги суб'єктивним факторам. Ще однією тенденцією стає фундаментальний зсув від абстрактних до конкретних форм теоретизування, що відбивається у підкресленні ситуаційних, повсякденних і тілесних вимірів інтерсуб'єктивних практик [22, с. 5]. Нові теоретичні і методологічні підходи до дослідження повсякденності роблять поняття хабітуалізація евристично цінним для аналізу діяльності стейкхолдерів закладів вищої освіти в сучасних умовах.

Висновки та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. Таким чином, глобалізація та глибокі суспільні зміни, спричинені війсьним станом, трансформують відносини між особистістю, соціальними інститутами, суспільством і державою. Застосування інституційного підходу до

аналізу діяльності стейкхолдерів вищої освіти дозволило охарактеризувати особливості їхньої взаємодії як процес хабітуалізації. Встановлено, що хабітуалізація сприяє формуванню стійких моделей взаємодії стейкхолдерів, потенційно підвищуючи якість освіти та її відповідність суспільним і ринковим потребам.

У межах веберовського розуміння суб'єктності, визначено, що зовнішні стейкхолдери вищої освіти на сучасному етапі проявляють себе переважно як «сугестори», чий вплив на процеси забезпечення якості освіти є скоріше емоційним, ніж раціонально обґрунтованим. Зазначено, що процес хабітуалізації тісно пов'язаний з інституціоналізацією. Хабітуалізовані дії, які поділяються значною кількістю акторів та набувають соціального значення, можуть з часом перетворюватися на формальні або неформальні інститути. У свою чергу, існуючі інститути впливають на процес хабітуалізації, визначаючи рамки можливої поведінки та сприяючи закріпленню певних моделей взаємодії.

Подальші дослідження у цій сфері можуть бути спрямовані на розробку практичних рекомендацій щодо підвищення рівня усвідомлення стейкхолдерами власної суб'єктності та створення умов для їх більш ефективної інтеграції в систему управління вищою освітою. Перспективним є поглиблений аналіз сугестивної ролі стейкхолдерів, її позитивних та негативних аспектів, а також розробка механізмів для переходу до більш раціональної та інституціоналізованої моделі їхньої участі. Майбутні дослідження можуть також включати емпіричне вивчення впливу хабітуалізації на різні групи стейкхолдерів та їхню здатність стимулювати позитивні зміни в системі вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мороз С.А.; Мороз В.М.; Мороз О.В. Бенефіціари та стейкхолдери вищої освіти: діалектика взаємозв'язку та особливості персоналізації. *Вісник НУЦЗ України. Серія: Державне управління*. Вип. 1(18). 2023. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/17703?offset=20>.
2. Коваленко О. Поняття «стейкхолдер» та їх роль у роботі сучасного університету. *Нові технології навчання* [інтернет]. № 95. 2021. С. 98–105. URL: <http://www.journal.org.ua/index.php/ntn/article/view/209>.
3. Нечитайло І., Борюшкіна О., Назаркін П. Стейк-голдер-менеджмент як інструмент соціального партнерства у сфері вищої освіти. *Науково-теоретичний альманах Грані*. Том 25. № 2. 2022. С. 72–81. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1764/1732>.
4. Дембіцька С., Герасимчук О. Система цінностей як основа взаєморозуміння в роботі зі стейкхолдерами в ЗВО. *Педагогіка безпеки*. Том 9. № 2. 2024. С. 100–106. URL: <https://pedbezpeka.vntu.edu.ua/index.php/pb/article/view/183>.
5. Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press. 1984.
6. Berger P. L., Luckmann T. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Anchor Books. 1966.
7. North D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press. 1990.
8. Scott W. R. *Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities*. SAGE Publications. 2008.
9. Hofstede G. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. SAGE Publications. 2001.
10. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22.
11. Trowler P. *Student Engagement, Evidence and Practice*. Higher Education Academy. 2010.
12. Biggs J., Tang C. *Teaching for Quality Learning at University*. McGraw-Hill Education. 2011.
13. Marginson S. *Higher Education and the Common Good*. Melbourne University Publishing. 2016.
14. Giddens A. *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. L. : Macmillan. 1988. P. 53–94.
15. Biriukova M. Potential category «polysubject» in the development of sociological theory. *Differences, Inequalities and Sociological Imagination*. Prague, 2015.
16. Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 року № 1556- VII. Київ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
17. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти» від 18.12.2019р. № 392-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-20#Text>
18. Наказ Міністерства освіти і науки України «Порядок проведення моніторингу якості освіти» від 16 січня 2020 року № 54. Офіційний вісник України. 2020. № 15. С. 80.
19. Про затвердження Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.05.2024 року № 686. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1013-24#n7>.
20. Ярошенко Т.М. Гібридні форми насильства: соціально-психологічний та етичний дискурси. *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of ISSN 1681-116X. Український соціум*. 2017. № 1 (60).
21. Штомпка П. *Соціологія. Аналіз суспільства*. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с.
22. Мельников А. С. *Екзистенціальна соціологія: проблема ідентифікації парадигмальної специфіки : монографія*. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 362 с.